

Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 4 - Sayı 2

Sorumlu Yazar: Aynur KOSHEKOVA/ Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üniversitesi, Kazak Dili Edebiyatı, Prof. kosheкова51@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9730-9164

Yazar: Nedim BAKIRCI / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Prof. nedimbakirci@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8672-9481

Atf: KOSHEKOVA, A. ve BAKIRCI, N.(2020). Батырлар жырындағы ат бейнесінің ерекшеліктері, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt4, Sayı2, 94-97.

Gönderim Tarihi: 14 Aralık 2020 / Kabul Tarihi: 17 Aralık 2020

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДАҒЫ АТ БЕЙНЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТҮЙІНДЕМЕ

Эпостың өзге жанрларымен салыстырып қарағанда қаһармандық эпостан аттың ең бір кемелденген, аса үлкен көркемдік дәрежеге жеткен бейнесін көреміз. Бұлай болатын себебі - архаикалық эпоста қиял-ғажайып элементтердің, мифтік мотивтердің тым басым болуы, әлі де жетіліспеген балаң сана толық көлемді ат бейнесін жасауға кедергі болса, лиро-эпостың басты тақырыбы жаугершілік, батырлық емес, ғашықтық хикаялары болуы ондағы жан-жақты бейнеленген ат образының қалыптасуына кедергі болған. Ал, тарихи жырлардың, әдетте, көлемінің эпосқа қарағанда кішірек болуы ондағы тұлпар образының аумақты, әр қилы тұрғыдан бейнеленуіне мүмкіндік бермеген. Сондықтан да қазақ эпосындағы барынша жан-жақты, терең, әр қилы сипатта бейнеленген ат образы негізінен қаһармандық эпоста қалыптасқан деуге болады. Бұған тұлпардың, әдетте, батырлықпен ерлікпен, дұшпанмен шайқастармен қатар бейнеленетіні де әсер еткен. Осы орайда мақалада эпостағы ат бейнесінің басты сипаттары туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Эпос, архаика, миф, мотив, лиро-эпос, хикая, образ

FEATURES OF THE IMAGE OF A HORSE IN THE SONG OF HEROES

ABSTRACT

Compared to other genres of the epic, we see in the heroic epic one of the most mature and highly artistic images of the horse. This is due to the fact that in the archaic epic the predominance of fantastic elements, mythical motifs, the immature child's consciousness prevents him from creating a full-fledged image of a horse, the main theme of the lyric epic which prevented the formation of Historical songs, on the other hand, are usually smaller in size than the epic, which does not allow the image of the tulpar to be depicted in a wide range of ways. Therefore, it can be said that the image of the horse in the Kazakh epic, which is depicted in the most comprehensive, deep and varied nature, is formed mainly in the heroic epic. This was due to the fact that the tulpar is usually depicted with heroism, bravery, battles with the enemy. In this regard, the article discusses the main features of the image of the horse in the epic.

Keywords: Epic, Archaic, Myth, Motif, Lyric-Epic, Story, Image.

Ахмет Байтұрсынов: «... бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме - халық жаны, рухы

турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» деп жазады (Байтұрсынов, 1989 : 23). Шынында да батыры кеткен ел рухы кеткен, бүкіл ерік-жігерінен, күш-қуатынан айырылған елге ұқсайды. Бұны елдің батырлары да біледі, «мен кетсем, ел қорғансыз болып қалады» деп жапа шегеді:

Өзім-ақ іздеп кетер ем,
Асынып жаудың құралын,
Қалған елде қамқор жоқ,
Оған не амал қыламын?!
Елді иесіз тастасам,
Қаптап келіп қалмақтар
Білемін елді қырарын, -деп күйінеді Қарғабойлы батыр
(Б.ж., 6 т. 90. 79 б.)
(Қарғабойлы, Қазтуған» эпосы).

Бұл жәйт қалмақтарға да қатысты, олар да батырынан айырылса болды бүкіл қауқарынан айырылып, жалғыз батырға шамасы келмей, мың-мыңдап, баудай қырылады:

Қаптаған қалың қалмақты
Бұта құрлы көрмеді.
Он екі күн соғысты,
Мыңдай келген қалмақтан
Тек жүз кісі ғана көрінеді
Мұны көріп алған соң,
Аруағы асады
Қалғандары қалмақтың
Еліне қарай қашады. (Б.ж., 6 т. 90. 230 б.)
(«Әмет батыр» эпосы)

Бұның бәрі шаманның ана дүниеге барып, құбыжықтармен шайқасуын еске түсіреді — шаман мен құбыжық бір-біріне қарсы тұрған күдіретті тұлғалар, ал төңіректегі халық, екі жақтың әскерлері кейінгі дәуірде пайда болған кейіпкерлер екені анық. Батырлар, әдетте, жауға жалғыз аттанады, жалғыз шайқасады, тек кейінгі дәуірлердегі тарихи жырлардың, оқиғалардың әсері тиген эпостарда ғана батырлардың жаумен топтасып соғысу мысалдары кездеседі:

Сол бес батыр қосылып
Қалмақтың жойды қаласын.
Шулатып қатын-баласын. (Б.ж., 6 т. 90. 209 б.)
(«Айсаның ұлы Ахмет» эпосы)

Сонымен, жоғарыда келтірілген мысалдарды қорытындылай келе қазақ эпосындағы батырдың тұлғасы туралы төмендегілерді айтуға болады:

- 1) батыр образында ескілікті архаикалық сарындар көптеп сақталып қалған, оларды атап өтегін болсақ:
 - а) батыр ата-анадан жалғыз туылады;
 - ә) рудың магиялық күш-қуаты батырда болады — батыр елден кетсе ел барлық қауқарынан айырылады;
 - б) ертедегі тайпалық түсініктер бойынша билеушілер елдің ырысын сақтайтын болса, эпоста тиісінше батырлар елді асырайды, мал-мүлік береді;
 - в) батырларды қолдайтын пірлері (сиқырлы көмекшілері) болады, егер жынынан айырылған шаман бүкіл магиялық күдіретінен айырылып қарапайым адамға айналса, пірінен айырылған батыр бүкіл ерекше біткен күш-қуатынан айырылып батыр болудан қалады. «Жалпы қай жырда болса да пірлерін тәрк еткен батыр көп ұзамай мерт болады. Пірлерден медет сұрамаған батыр жеңіске де жете алмайды» деген тұжырым айтады бұл туралы Ш. Ыбыраев [2, 204 б.].

2) Соңғы кезеңдегі көшпелілердің феодалдық, патриархалдық қоғамдық қатынастарға негізделген мемлекеттері құрылған дәуірлер де батыр бейнесіне зор әсерін тигізді, атап айтсақ:

- а) батыр белгілі бір дәуірдің ұғым-түсініктерін, моральдық ұстанымдарын, құндылықтарын бойына жинақтайды;
- ә) ол нақты рухани-материалдық құндылықтарды (ел-жұрт, жер, отбасы мүшелері, дос-жаран, ағайын-бауыр, мал т.б.) қорғау үшін қызмет етеді;

б) батыр ел ішіндегі және сыртындағы түрлі қақтығыстарға, оқиғаларға билік үшін күреске белсенді қатысады;

в) жаумен жеке-дара ғана емес, топтасып та соғысады.

Жалпы қазақ батырының ең кемелденген түрі — тек білек күшімен ел қорғаған тұлға ғана емес, терең ақыл-парасатты, елдің бүгінгі мен ертеңін тең ойлайтын, бүкіл елге басшылық жасап, қамқорлық жасап, ел-жұртты жаугершілікке ұрындырмай бейбіт сақтай білетін, жарлысын байға, азын көпке теңгеріп жүретін әділ билеуші-батыр:

Ерегiссе ел алған,
Дұшпанын басып кек алған.
Атаң таққа мiнген соң,
Ноғай мен халқың демалған.
Аға да жоқ, iнi жоқ,
Ерлiктен басқа мiнi жоқ,
Астана жұртты меңгерген,
Азын көпке теңгерген,
Артық туған хан едi,
Асылы артық жан едi, (Б.ж., 6 т. 90. 232 б.)

(«Шынтасұлы Төрехан» эпосы)

Әрi әдiл хан, әрi қаһарлы батыр болған Шынтасхан осылай суреттеледi. Эпос дәстүрiнде халық ешқашан ханды батырдан артық қоймайды, керiсiнше, көбiне хан батырға тәуелдi болады. Ер Тарғын Ханзада ханға өкпелеп елден кетпек болған кездерi хан да, халық та батырдан кешiрiм сұрап, жалынады. Демек, бiздiң ойымызша, қазақ эпосындағы батыр бейнесi тек елдi қорғау, оған қамқорлық жасау идеясын бейнелемейдi, сонымен қатар елдiктi, халық болып бiрiгу, қоғамдық әдiлдiк, парасатты билiк идеяларын да қамтиды.

Соған орай, қаһармандық эпостағы ат бейнесiн барынша кеңiрек тұрғыдан қарастыра отырып, оның басты сипаттамаларын ашуға тырысамыз. Бұл үшiн тұлпардың төмендегiдей бiрнеше сипаттамаларын жеке-жеке қарастырмақпыз:

а) ат таңдау, тұлпарды табу, оны құлынынан баптап бағып, жетiлдiру

Кез келген жылқы малы батырға тұлпар бола алмайды, тек ерекше қасиеттерi бар ат қана тұлпар бола алады. «Ақжонасұлы ер Кеңес» (Б.ж., 6 т. 90. 135-159 бб.) эпосында Кеңес атты баласы Ақтанау деген тұлпарын мiнiп кеткенде, Ақжонас хан:

- Айналайын, жан балам,
Ақжонас жаяу қалды деп,
Қалмақтар қалар қуанып,

- дейдi.

Әрине, қырық таңбалы Қырымның он екi жарым ханының бiрi болған Ақжонас ханның мыңдаған жылқысы бар екенi анық. Бiрақ, Ақжонас хан сол қаптаған жылқыдан бiр тұлпар таба алмасын бiледi, себебi көрiнген ат тұлпар бола алмайды. Ең соңында Ақжонас хан соғысар сәтте жауы Бағлан таздың торы атын мiнiп шығады майданға.

Жалпы батырға ат таңдау эпостағы ең қиын күрделi кезеңнiң бiрi. Мұрын жыраудың нұсқасында Құртқа Қобланды мiнетiн Тобылғы меңдi торы атты туатын кер биенi атасы Қыдырбайдан Хансұлудың көмегiмен әрең алады.

Өмiрiнiң көп бөлiгiн ат үстiнде, жаугершiлiкте өткiзетiн көшпендi үшiн жылқы малының қадiрi ерекше, батырдың өзiне лайық сәйгүлiк табуы өте қиын шаруалардың бiрi. «Қарасай - Қази» (Д.Х. А. 127-141 бб.) эпосында Қарасай батыр жауға аттанар кезiнде өзiне тұлпар iздейдi. Бұдан әргi оқиғаны эпос былай баяндайды: «Сол заманда қартайып, от басындағы құмалақты көсеумен қуалап отырған, ноғайлының Көкше деген батыры бар екен. Қарасай Көкшеден Көк бұйра атты саудалайды. Көкше: «Атымды бiр қызға беремiн», - дейдi. «Жаудан әкелiп төрт қыз берейiн», - дейдi Қарасай. «Жаудан түскен қыздың керегi жоқ. Алсаң, Орақтан қалған қарындасың Қибатты берiп ал», - дейдi Көкше. Атты ала алмай қайтып келiп, Қарасай шешесiмен ақылдасады». Сонда шешесi:

Жауға таман бармасаң,
Сыртымыздағы дұшпанның
Бiзге де кептi табасы-ай.
Қибат түгiл менi сат
Ат көңiлiңе жараса-ай,

- деп кеңес береді.

Түркілік дүниетанымда «ана» қастерлі ұғым екені белгілі, бірақ, баласына ат тауып беру үшін Қарасайдың шешесі қызы Қибатты беруге ғана емес, тіпті өзін де сатып жіберуден де тайынбайды. Сонымен Қарасай батыр қарындасы Қибатты беріп:

Мінер атым осы деп,
Тәңірінің берген досы деп,
Көк бұйра атқа ер салды.

Өзін сыртынан сатып жібергенін естіген қарындасы Қибат Қарасай батырға:

Кешегі әкем кеткен соң
Кемішілік басқа жеткен соң
Жалғыз тайға саттың ба?

- деп ұрысады. Бірақ, Қарасайдың аттан түсіп, жауға жаяу кетіп бара жатқанын көргенде шыдай алмай:

Сен томсарып кетпе, күліп кет,
Қалаған атың мініп кет, (Д.Х. А. 133-134 бб.)

- деп, болған іске көнеді. Бұл үзіндіден жаугершілік заманда аттың қаншалықты құнды болғанын байқауға болады.

Архаикалық эпоспен тығыз генетикалық байланыста өрбитін қаһармандық эпостағы ат бейнесін талдау үшін алдымен эпостың басты кейіпкері болған батырдың бейнесін жан-жақты қарастыру қажет, онсыз ат образының қыр-сырын жан-жақты ашу, анықтау мүмкін емес деп пайымдаймыз.

Сонымен, қазақтың қаһармандық эпосындағы батыр бейнесінің кейбір ерекшеліктерін қарастырып өттік. Батыр бейнесін қарастыруымыздың себебі, әдетте, ат бейнесі батыр образымен тығыз бірлікте болады. Эпостағы ат образын батыр бейнесінен бөлектеп алу мүмкін емес. Тек осы екеуінің органикалық бірлігі арқылы ат бейнесін жан-жақты талдап-зерделеуге болады деген пікірдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. –Алматы: Жазушы, 1989. - 320.
2. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақ батырлық жырларының поэтикасы. -Алматы: Ғылым, 1993. - 296 б.
3. Батырлар жыры бт. 89. — Батырлар жыры. 4- том. –Алматы: Жазушы, 1989. -400 бет.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 1991. 176 бет.